

В. М. СОЛОВИОВА

ЗАСУВНИЙ ЗАМОК ДРЕВНЬОРУСЬКОГО ЖИТЛА

Серед залізних виробів, знайдених П. Третьяковим у 1938 р. під час розкопок на р. Ворсклі¹, знаходився погнутий предмет завдовжки 30 см, завширшки 1 см, що нагадує крюк для підважування м'ясної туші. Коротка частина цього предмета у два рази менша за довгу. Вона закінчується прямокутним загином завдовжки 2 см. Кінець довгої частини загнутий в петлю, крізь яку продіто тонке залізне кільце діаметром близько 2,5 см (табл. I, 4). Описаний нами предмет в реєстрі знахідок не згадується², мабуть він належить до виробів з верхнього горизонту культурного шару Петрівського городища, датованого XI—XII ст. ст.

Аналогічні предмети виявлені В. К. Гончаровим³ під час розкопок відомого Райковецького слов'янського городища XI—XIII ст. ст. і визначені дослідником як відмички, подібно до інших таких предметів, опублікованих в археологічній літературі⁴.

Проте збільшити кількість цих предметів за даними археологічної літератури нам заважає їх термінологічна невизначеність. Як легко переконатись на підставі вивчення літератури, одні археологи називають ці предмети відмичками, водночас визначаючи, що вони мають форму крючків, інші прямо називають їх крючками і ключами. При такій розбіжності в термінології всі відомі описи аналогічних предметів об'єднуються лише подібністю їхньої форми; тому, наприклад, знахідку з Шестовицького кургана X ст. можна віднести також до групи цікавих для нас предметів. В цьому кургані знайдено поховання майстра-зброяра. Інвентар поховання складався з таких предметів: ковадла, кліщів, молотка, точильного бруска, *колінчастого залізного стержня*, тесла та дерев'яного відра⁵. В інвентарі розкопок 1888 р. Старо-Рязанського городища згадується залізний крючок⁶. Під час розкопок на Княжій Горі М. Біляшевським⁷, поряд з побутовими речами, датованими X—XIII ст. ст., знайдені крючки. А. А. Мансуров на території Старо-Рязанського городища X—XIII ст. ст. знайшов в житлах залізні та мідні крючки⁸, що зазначені ним окремо від риболовних крючків. У Вишгороді знайдено залізний крючок і за-

¹ Матеріали експозиції „Київська Русь“, відкритої в Київському історичному музеї у 1949 р.

² П. Третьяков, Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли, Археологія, т. I, К. 1947, стор. 123—140.

³ Усне повідомлення В. К. Гончарова.

⁴ Каталог виставки XI археологического съезда в Киеве, Славянские древности, К. 1899, стор. 89, 157.

⁵ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, изд. АН СССР, 1948, стор. 229 (колекції Чернігівського музею).

⁶ Каталог виставки XIV археологического съезда в Чернигове, Чернигов 1908, стор. 32, табл. XVI, № 346/305.

⁷ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей Горе в 1891 г., К. 1892, стор. 16.

⁸ А. А. Мансуров, Древнерусские жилища (по материалам археологических раскопок в Ст. Рязани), Исторические записки № 12, 1941, стор. 78, жилища № 4, 8, 10, 11, 12, 16, 19.

лізну штабку з чотирма отворами¹. До цього переліку знахідок додамо залізний крючок з Бессарабії².

На жаль, оскільки ми не маємо будь-якого додаткового опису, функціональне призначення згаданих предметів лишається невідомим. На цій підставі можна вважати, що в минулому археологи знаходили подібні предмети у значно більшій кількості, але по причині необізнаності з побутовим призначенням цих предметів їх не виділяли з маси дрібного інвентаря розкопок і не згадували в публікаціях.

Ці предмети ми вважаємо гнучими ключами від древньослов'янських дверних засувних замків.

Найбільш древній гнучий залізний ключ опублікований М. Ю. Смішком³. Він знайдений в Неслухові, Львівської області, на поселенні культури полів поховань черняхівського типу (табл. I, 3). За своєю формою цей ключ де в чому відрізняється від ключа XI—XII ст. ст., відкритого Третьяковим на Петрівському городищі. Залізні ключі згадуються і в інвентарі поховань пшеворської культури, датованої Смішком I ст. до н. е. — кінцем III ст. н. е.⁴

Поряд із залізними предметами, знайденими у 1946 р. на Пліснеському городищі XII—XIII ст. ст., І. Д. Старчук⁵ відкрив і визначив ключ від засувного замка древнього типу. Цей ключ збігається по формі з ключем із Петрівського городища, відрізняючись від нього лише тим, що на робочому кінці він має не один, а два загини у вигляді вилки (табл. I, 1). Відповідним пліснеському ключу щодо форми ми вважаємо крючок з фігурним загином з Ірининської церкви у Києві⁶ та залізний подвійний крючок, знайдений на Княжій Горі⁷.

Подвійний ключ ми наближаємо за формою до пліснеського ключа, керуючись терміном „подвійний“ на зразок „подвійної“ голки за Спициним⁸ (табл. I, 2).

Ілюстрованим доповненням до визначених предметів слід вважати деякі зображення ключів у вигляді клейм, зроблені на денцях старорязанських посудин, датованих XI—XIV ст. ст.⁹ (табл. II, 7). Останнє твердження погоджується з тими знахідками, що їх занотовано в раніш наведеній літературі по Старій Рязані¹⁰. Крім того, в житлі № 12 виявлено залізний предмет з отвором, який можна вважати засувом, тобто замком¹¹.

Наведені факти дозволяють твердити, що на цій території древньої Русі засувні замки були широко розповсюджені.

До часу XI—XII ст. ст. відноситься також відкрита при розкопках середньовічного Херсонеса¹² черепиця з гончарським знаком-міткою, що відображає гнучий ключ, продітий крізь вічко (табл. I, 5). Можна припустити, що цей знак є міткою руського майстра-гончаря.

Звертає на себе увагу синхронність зображень гнучих ключів на гончарних виробих з різних, віддалених між собою територій (Стара

¹ Указатель выставки при III AC в Киеве, К. 1874, стор. 22, № 327.

² Каталог выставки XI AC, Скифские древности, стор. 75, № 1443.

³ М. Смішко, Доба полів поховань в західних областях УРСР, Археологія, т. II, К. 1948, стор. 121, табл. III, 15.

⁴ Там же, стор. 110.

⁵ І. Старчук, Розкопки на городищі Пліснесько, АП, т. I, К. 1949, стор. 83, рис. 5, з.

⁶ Указатель выставки при III AC в Киеве, К. 1874, стор. 18, № 270.

⁷ Каталог выставки XI археологического съезда в Киеве, К. 1899, стор. 112, № 896.

⁸ А. Спицин, Памятники латенской культуры в России, ИАК, вып. 12, стор. 81, рис. 24.

⁹ А. А. Мансуров, Старорязанские и пронские гончарные клейма, СА, т. VIII, 1946, стор. 294, табл. I, 5, 6.

¹⁰ Каталог выставки XIV археологического съезда в Чернигове, стор. 32, А. А. Мансуров, Древнерусские жилища, Исторические записки, № 12, 1941.

¹¹ А. А. Мансуров, там же, стор. 81.

¹² А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес XII—XIV вв., МИА, № 17, 1950, стор. 137, рис. 219.

Рязань — Херсонес), а також наявність графічної фіксації реального застосування гнутих ключів.

Вище вказувалось на те, що ключ з поселення полів поховань в Неслухові дуже подібний до ключа з Петрівського городища, хоч і не зовсім тотожний йому. Майже цілком схожий з ключем з Неслухова предмет, відкритий А. Є. Аліховою в мордовському могильнику XI—XIII ст. ст. на території басейну Оки¹. Аліхова називає його крючком, а також залізним стержнем; довжина його 15 см, за описом, він донизу звужений (табл. I, б). Аліхова відмічає, що крючок вдвічі більшого розміру відкритий в II Казбецькому могильнику, датованому IX—X ст. ст. Цими дослідженнями встановлено наявність у могильнику великої кількості речей, які знайдено також і у слов'ян завдяки близькому сусідству мордви з слов'янськими племенами².

У повідомленні В. Й. Довженка про наслідки археологічного вивчення Вишгорода за 1934—1937 рр.³ подані зображення залізних ключів різних форм, знайдених під час розкопок городища. Серед них є відомі нам гнуті ключі, один з яких повністю відповідає опису, наведеному у вищезгаданій літературі про Вишгород (табл. II, 2). Близьким за формою вишгородському ключу є предмет, знайдений при розкопках фундаментів Десятинної церкви у Києві⁴, який належав до похоронного інвентаря дружинника X ст.

Знахідки гнутих ключів від засувних замків на території західних областей УРСР мають собі аналогію також на території Польщі і Чехословаччини. В Польщі⁵ знахідки таких ключів відповідають часу розповсюдження так званої провінціально-римської культури (табл. II, 3). В Чехії⁶, наприклад, відомі гнуті ключі X—XI ст. ст., зроблені з бронзи та заліза, відкриті під час розкопок городища Страдонич (на північний захід від Праги). Серед них зустрічаються екземпляри, що повторюють знайомі нам форми (табл. II, 1). Таким чином, гнуті ключі засувних замків спостерігаються на широких просторах, що їх займали древні слов'яни, — від Волги до Влтави, від Чернігова до Херсонеса. Ці предмети належать в основному до ранньофеодального часу, тобто зв'язані з розвитком майнової диференціації та приватної власності.

Лінгвістичні дані слов'янських мов, а також письмові руські першоджерела і етнографічні паралелі з побуту східних слов'ян стверджують достовірність археологічних знахідок ключів-крючків і поширюють ареал засувних замків далеко за археологічно встановлені межі.

В словнику В. І. Даля⁷ подаються відомості про ключ: „Ключ, спочатку ключа ж., крюк, крючок з прямим загином“. Ключем, схожим на крюк, „засувається селянський дверний замок у вигляді зубчастої засувки“. В древньослов'янській мові⁸ „ключ“, вихідне „кљук“, означав крюк, крючок за формою і водночас мав значення ключа від замка. В такому ж значенні слово „кључ“ вживається в сербській мові. В українській мові⁹ слову „кључ“ надаються аналогічні значення: наприклад,

¹ А. Е. Аліхова, Куликовский могильник, СА, т. X, 1948, стор. 278, 284.

² Там же, стор. 287.

³ В. Й. Довженко, Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934—1937 рр., Археологія, т. III, К. 1950, табл. II, 6.

⁴ М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К. 1950, стор. 90, рис. 64.

⁵ J. Bartys, Osada z wczesnego okresu wpływów kultury prowincjonalno-rzymskiej w Goczycach, Przegląd Archeologiczny, rok 1933—1934, т. V, zes. 1.

⁶ Pič, Hradiště u Stradonic jako historické Marobudum. Starožitnosti země České, Díl. II, Svazek 2, v Praze 1903, табл. XXXII, Bronzové a železne kliče.

⁷ В. И. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, СПб.—М. 1905, див. „кључ“.

⁸ F. Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien 1886, див. „kљuk“.

⁹ Б. Д. Грінченко, Словарь украинского языка, К. 1909, див. „кључ“.

ключ для замикання і відмикання замка; тичка з крючком для витягання відра з колодезя; зграя птахів, що летять один за одним і складають у польоті фігуру, подібну до гострого кута, одна сторона якого коротша за другу.

Аналогічне висловлення зафіксовано Далем у великоросів¹. У гуцулів „ключ“ — фігура дерев'яного крюка або дерев'яний колючок, загнутий під прямим кутом. „Ключа“ — дерев'яний крюк².

В польській мові (klucz) і в чеській (klíč) визначають подібні поняття³. Отже, назва „ключ“, надана крючку описаної вище форми, належить слов'янським мовам. Лінгвістичний матеріал стверджує древньослов'янську назву ключа, а також давність його вживання, яке відноситься до часів слов'янської мовної єдності.

На підставі даних слов'янських мов можна з більшою впевненістю виділити всі перелічені знахідки крочків з археологічного інвентаря, визначивши їх як ключі від замків. Таким чином, відомі нам два варіанти ключів-крочків (з Петрівського городища і з поселення черняхівської культури) зв'язуються з житлом древніх слов'ян. Етнографічні паралелі стверджують це припущення.

Гнутий залізний ключ знаходить собі аналогію в ключі від засувного замка для замикання дверей сучасного житла. Подібні ключі розповсюджені в селах Полтавської, Харківської, Житомирської областей, їх можна спостерігати також у Києві (табл. II, 4, 5).

Ключ, опублікований Смішком, як уже згадувалося, в деякій мірі відрізняється від ключів часів Київської Русі з Петрівського і Райковецького городищ. Проте він знаходить собі етнографічні паралелі, зокрема в Києві. Тут, на околиці міста, знайдено ключ, робоча частина якого повністю відповідає ключу культури полів поховань. Встановлено також, що цим ключем відмикається засувний замок із зубчиками. Подібним порівнянням стверджується належність гнутого залізного ключа черняхівського типу культури полів поховань до замка у формі засува із зубчиками.

Гнутий ключ з Петрівського городища в порівнянні з подібними сучасними ключами слід вважати належним до замка у вигляді засува з дірочками. Етнографічні матеріали свідчать, що ключі-крочки застосовуються для замикання як зубчастих засувів, так і засувів з дірочками. Зубчастий засув має вигляд залізної штаби з покарбованими вздовж краю зубчиками. Прикріплюється штаба скобками до дверного косяка або до дверей.

Дерев'яні, відповідно більші щодо розміру засуви давно вже відомі в етнографічній літературі⁴, так само як і залізні зубчасті засуви у вигляді штаби з довгим отвором посередині, що прикріплюється до дверного косяка за допомогою двох забитих крізь отвір у косяк цвяхів з розплющеними головками⁵ (табл. II, 6). Зубчастий засув має паралель в інвентарі слов'янського Райковецького городища XII ст.⁶

Цікавий залізний засув у вигляді штаби з поздовжнім вузьким отвором посередині відкрив М. Біляшевський під час розкопок на Княжій Горі в 1891 р.⁷ У цього засува зубчики зроблені по краях отвору,

¹ В. И. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, СПб.—М. 1905, див. „ключ“.

² Б. Д. Грінченко, Словарь украинского языка, К. 1909, див. „ключ“.

³ F. Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien 1886, див. „kljuk“.

⁴ В. Шухевич, Гуцульщина, Матеріали до українсько-руської етнології, т. II, Львів 1899, стор. 94.

⁵ М. Могильченко, Будівля на Чернігівщині, Глухівського пов. у с. Полошках, Матеріали до українсько-руської етнології, т. I, Львів 1899, стор. 90, рис. 15.

⁶ Повідомлення В. К. Гончарова.

⁷ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей Горе 1891 г., К. 1892, стор. 18.

і засув пересувався, тримаючись на вбитих в косяк стержнях (табл. II, 7). Біляшевський, мабуть, не думав, що знайдений ним засув є замком, до якого треба було б пошукати ключа між добутими при розкопках предметами. В етнографічних матеріалах нам такий засув не зустрічався, проте ключ з Пліснеського городища до такого замка цілком підходить.

Вище згадувалось, що крім зубчастих засувів відомі засуви з дірочками, що пересуваються гнучими ключами¹. Такий засув має вигляд залізної штаби, по якій вздовж вибиті наскрізні дірочки-ямки. Укріплюється вона на дверях також за допомогою скобок (табл. II, 8).

Зубчасті замки-засуви, а також замки з дірочками можуть відмикатися, проте, іншим ключем — тим, який у дожовтневій етнографічній літературі описаний під назвою „складного“ і спостерігається в побуті й досі. „Для замикання дверей, — писав етнограф Ф. К. Волков, — вживається простий засув з дерев'яшки з нарізами зверху, що пересувається

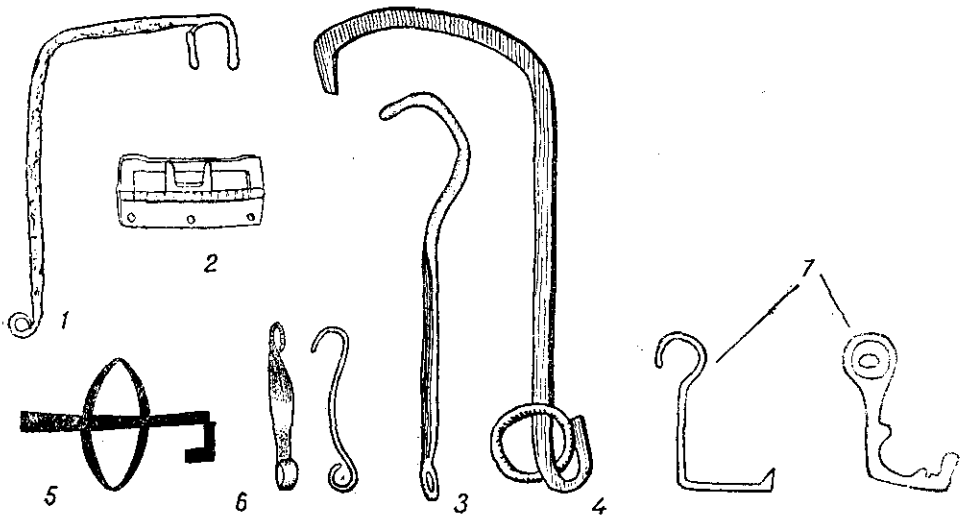

Табл. I. Форми древніх залізних ключів:

1 — гнучий залізний ключ з Пліснеського городища XII ст.; 2 — „подвійна голка“ (за А. А. Спициним); 3 — гнучий залізний ключ культури полів поховань черняхівського типу; 4 — гнучий залізний ключ з Петрівського городища XI—XII ст. ст.; 5 — зображення гнучого ключа на черепиці XI—XIII ст. ст. з Херсонеса; 6 — залізний ключ з Куликівського могильника XI—XIII ст. ст.; 7 — зображення ключів на денцях посудин XI—XIV ст. ст. з Старої Рязані.

за допомогою ключа у вигляді дерев'яної або залізної палички, кінець якої може спускатись під прямим кутом, якщо його всунути в маленький отвір у стіні біля дверей“². Щоб відсунути зубчастий засув, користуються ключем з гладким кінцем, або язичком, а щоб відсунути засув з дірочками, — ключем, у якого на кінці язичка зроблена маленька бульбочка у вигляді зачіпки.

Як вище відзначено, словарний матеріал російської мови вказує на те, що засувний замок у вигляді зубчастого засува і ключа-крючка до нього повсюди був уживаний в минулому на корінній руській території.

¹ Подібні засуви досі не були описані в етнографічній літературі про східних слов'ян.

² „Украинский народ в его прошлом и настоящем“ под ред. Ф. К. Волкова и др., т. II, П. 1916, стор. 528—529.

Український етнографічний матеріал поширює територію розповсюдження засувних замків до західних кордонів України¹.

Ф. К. Волков і В. Шухевич в своїх описах засувних замків зазначають тільки складні ключі для зубчастих засувів.

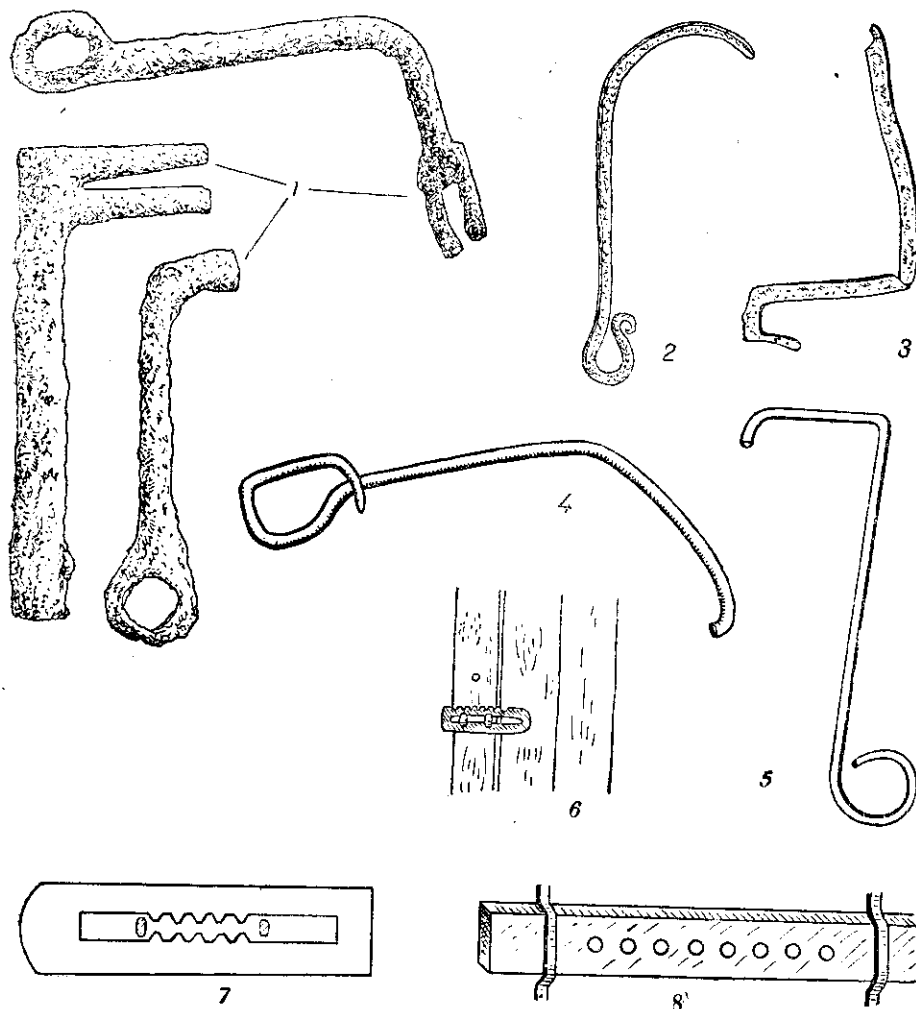

Табл. II. Зразки древніх та сучасних залізних ключів і засувних замків:

1 — залізні ключі з городища Страдонич (Чехія) X—XI ст. ст.; 2 — гнутий залізний ключ із розкопок древнього Вишгорода; 3 — гнутий залізний ключ перших століть нашої ери з території Польщі; 4, 5 — сучасні гнуті залізні ключі; 6 — зубчастий засувний замок чернігівського зразка. Вище засувки — дірка для ключа; 7 — засувка (за М. Ф. Біляшевським); 8 — сучасний засувний замок з дірочками.

Відомості, зібрані нами по Києву, свідчать про існування двох конструктивних форм ключів: прямого, що складається, і ключа-крючка. В Києві також знайдені засуви з дірочками. Ці види ключів застосовуються для двох варіантів засува.

Етнографічні дані дозволяють говорити про розповсюдження засув-

¹ Ф. К. Волков, там же; В. Шухевич, Гуцульщина, ч. I, Матеріали до українсько-руської етнології, т. II, Львів, стор. 94.

них замків також у Білорусії (в басейні верхньої течії Дніпра) ¹ і локалізують їх вживання на території естів (Прибалтика) ².

Письмові руські першоджерела XIV—XVI ст. ст. ³ дають нам відомості про вживання в древноруському побуті засува-запора. „Клетный“ ключ, що згадується в руському письмовому пам'ятнику XIII ст. ⁴, ми з певним переконанням вважаємо ключем від засувного замка, яким замикалась „клеть“ — кладова або комора.

Наявність ключів двох конструкцій — гнutoго і складного — свідчить про різний вихідний матеріал, з якого вони в древні часи виготовлялись. Природно, що при археологічних розкопках знаходили лише залізні ключі. Вживання складних дерев'яних ключів стверджується етнографічними матеріалами. Залізні гнуті ключі, які знаходять у слов'янських пам'ятках X—XIII ст. ст., свідчать про давнє застосування засувних замків в місцях слов'янського розселення, відомих з Початкового літопису. Їхнє застосування ми вправі продовжити в глибину віків слов'янської історії, вважаючи засувний замок супутником древнішого слов'янського житла, що стверджується знахідками на поселеннях і в похованнях, датованих I ст. до н. е. — V ст. н. е. Гнуті залізні ключі цієї епохи дозволяють встановити додаткову ланку послідовного зв'язку культури Київської Русі з культурою полів поховань у житловому комплексі слов'ян.

Як висновок, констатуємо, що засувні замки слід вважати давнім предметом слов'янської культури, який застосовується в побуті слов'ян од часу племінного періоду їхньої історії.

В. М. СОЛОВЬЕВА

ЗАДВИЖНОЙ ЗАМОК ДРЕВНЕРУССКОГО ЖИЛИЩА

Резюме

Среди предметов, относящихся к комплексу древнеславянского жилища, имеется и задвижной замок, детали которого, в частности ключи, часто встречаются в инвентаре археологических раскопок.

В статье приводятся сведения об этих находках и затем, с учетом этнографических данных, делается вывод о том, что на очень широкой территории искони славянских земель, со времени начала новой эры, распространяется определенных типов задвижной замок, продолжающий существовать и поныне.

Наличие дверного замка у ранних славян в начале новой эры является еще одним доказательством глубокой имущественной дифференциации в их среде.

¹ Н. И. Лебедева, Жилище и хозяйственные постройки Белорусской ССР, Материалы экспедиции 1927 г., Труды Гос. центрального музея народоуедения, вып. 1, М. 1929, стор. 22; Н. Я. Никифоровский, Очерки простонародного життя-быття в Витебской Белоруссии, Витебск 1895 (виноски і примітки), XLII, стор. 217, 267, 446.

² Інформація етнографа Д. К. Зеленина.

³ И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, СПб 1893, див. „засов“.

⁴ Там же, див. „клетный“.